

20. Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков. От крепости до столицы. — Х.: Фолио, 1998. — С. 142–144.

21. Виквулова А. Архитектор Н. Ф. Алферов // Традиції та новації в вищій архітектурно-художній освіті. — Х.: ХХІІІ. — Вип. 3. — 1998. — С. 7–9.

22. Редин Е. К. Музей Изящных Искусств и Древностей Императорского Харьковского университета (1805–1905). — Х., 1904. — С. 39.

23. Багалея Д. И., Миллер Д. П. История г. Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Историческая монография. Т. 2 (XIX–нач. XX вв.). — Х.: Изд. Харьковского городского общественного управления, 1912. — С. 45.

24. Дувльский П. Классицизм в казанском зодчестве. — Казань, 1930. — С. 10–27.

25. Калинин Н. Ф. Казань. Исторический очерк. Изд. 2-е. — Казань: Таткнигиздат, 1955. — С. 107.

27. Палицин А. А. Русский биографический словарь. «Павел–Петр». — Спб.: Типография И. Н. Скороходова, 1902. — С. 148–149.

В. А. Папанова

АКАДЕМІК П. І. КЕППЕН — ДОСЛІДНИК СТАРОДАВНЬОЇ ОЛЬВІЇ

Кеппен Петро Іванович (1793–1864) — одинарний академік Петербурзької академії наук (з 1843). Уродженець м. Харкова, вихованець Харківського університету (закінчив 1812). Юрист за фахом, історик, археолог, археограф, географ, статистик, бібліограф за своїми науковими інтересами. Залишив помітний слід в дослідженні античних пам'яток Північного Причорномор'я, насамперед давньогрецької колонії Ольвія.

Понад двісті років вивчається Ольвія. Серед її дослідників багато відомих імен, але перші завжди залишаються першими і їх дослідження зберігають свою цінність і для сьогодення. Інша справа, що не всі їх висновки підтверджуються наступним розвитком науки, але те, що вони бачили на власні очі, має непересічне значення.

Академік П. І. Кеппен належав до плеяди перших дослідників Ольвії. Вперше він побував тут влітку 1817 р., здійснивши приватну мандрівку вздовж узбережжя Чорного моря [1, С. 38]. Подо-

ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

рожвючи з Очакова до Миколаєва, він зупинився на один день в селі Ільїнському, щоб оглянути руїни античного міста. Ось який запис залишив двадцятичотирьохлітній П. Кеппен: «Представьте себе невольника, расторгнувшего свои оковы — жителя столицы, сбросившего тяжкое иго ненавистного приличия... внезапно поражается он зрелищем величественным, единственным. Стоя неподалеку от устья Буга, с крутого берега обозревает беспредельную равнину, простирающуюся за широкой влагой: за рекою, которой ширина 6 или 7 верст и только вправо воображению представляется упоминаемый Геродотом, храм Цереры на мысе Гипполаев... Последние лучи заходящего солнца скользили по поверхности вод и бледная луна облеклась в златую ризу своего величия. — Здесь увидел я Ольвию в прежнем блеске ея — мечты мои внесли меня назад за 24 столетия и я любовался прекрасной деятельностью многолюдного и знаменитого города» [2, С. 12–13].

Тільки через два роки П. Кеппен зміг знову приїхати до Ольвії, яка так його вразила, що він присвятив їй дослідженню все своє життя. З травня по грудень 1819 року він, за дорученням міністра внутрішніх справ О. П. Козодавлева, при якому був чиновником з особливих справ, здійснював ревізію поштових станцій вздовж Білоруського тракту до Криму. Перебуваючи в Миколаєві в жовтні місяці, молодий і допитливий Петро Кеппен знаходить час, щоб відвідати Ольвію [3, С. 111]. Він не тільки оглядає Урочище Ста могил, а й робить інструментальну зйомку городища за допомогою приладів [4, С. 171; 1, С. 41]. Це креслення зберігається в картографічному відділі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі НБУВ). На ньому є напис «План розореного города Ольвия, снятый мною 26 октября 1819 года астролябиею» [5; 4, С. 172, рис. 11].

На основі цього креслення П. Кеппен створив та опублікував в 1821 р. план «Города Ольвии с окрестностями» [6]. На цьому плані П. Кеппен, ліворуч знизу, помістив і план городища, знятий ним восени 1819 р. Копію чистового варіанту «Плана Ольвийской крепости» знайшли на початку 90-х років ХХ ст. в архіві Державного історико-археологічного заповідника «Херсонес Таврійський» М. Золотарьов та С. Бвійських [7].

Дослідники неодноразово звертались до плану П. Кеппена як до важливого джерела вивчення Ольвії [8, 9, 10]. Так А. Карасьов, аналізуючи план городища, відзначав дивовижну точність нанесення міських стін Нижнього міста, східної башти та виступаючої кувرتини [8, С. 13, прим. 1. Більш детально цей план в своїй моно-

графії проаналізував С. Бвійських [9, С. 16]. Але вчені користувались не оригіналом плану, а його другим варіантом, опублікованим М. Мурзакевичем у 1872 р. [11]. План 1821 р. дещо відрізняється від варіанта, який П. Кеппен надіслав на рецензію митрополиту Євгенію Болховітінову, тоді ще архієпископу Псковському, відомому перекладачеві давньогрецьких авторів та знавцеві античної історії [12, С. 6–7]. Так на першому варіанті немає траншей виборок стін у нижній частині городища, які позначені на другому літерами «В» та «У». Незначні відмінності є і в розташуванні башт. Крім того, на першому варіанті розрив мають не тільки оборонні стіни, а й стіни цитаделі.

Другий варіант аналогічний кресленню, зробленому П. Кеппенем у жовтні 1819 р. На ньому нанесений не тільки розрив в оборонних стінах, але є і напис «Ворота? Башня». Крім того, на кресленні є ряд пояснювальних написів. На північ від 1-ої Поперечної балки є написи «Нагорная часть города. В.», «Нижний город — Подол», «Верхняя часть (цитадель) — Крепость. А.», «Рог», тобто південний кут цитаделі. Особливо цікавими є написи «Башня угловая (развалины камней)» та «Башня (яма)», тому, що коли городище оглядав Петро Кеппен на місці башт були сліди траншей, що утворилися внаслідок виборок каменю турками та збереглися грати північно-західної башти. Але, не дивлячись на це, П. Кеппен майже точно встановив місцезнаходження та розміри кватир та башт цитаделі, Нижнього міста, а також реконструював розташування ділянки захисної лінії вздовж Заячої балки. На кресленні нанесено і рельєф місцевості, градусні міри кутів прилягання двох стін, розміри між вісями башт, кватир та окремих ділянок захисних споруд.

Маючи ці дані, можна встановити розміри окремих частин захисних стін. Так, довжина стіни цитаделі, що проходила від кінця плато до південно-східної шoki 1-ої Поперечної балки, дорівнює згідно промірам Кеппена приблизно 410 м [13], а згідно сучасної зйомки — 422 м [14]. Як бачимо погрішність незначна. Свого часу О. Карасьов вважав, що П. Кеппен припустився помилки, коли показав східні оборонні мври Верхнього міста краєм берегового схилу, тому що він не міг їх бачити, бо вони були зруйновані водами Дніпро-Бузького лиману [8, С. 12]. Достовірність даних П. Кеппена щодо цього мвру підтверджено розкопками В. Крапивіної на ділянці Р-25, де були відкриті грати башти та південно-східна частина стіни цитаделі другої половини II ст. н.е. [10, С. 29–31]. Про існування цих оборонних спо-

ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

руд писав і С. Бвійських, але його локалізація та датвання не збігаються з висновками В. Крапивіної [10, С. 31, прим.1].

Опис цитаделі, креслення якої ми розглядаємо, подано в праці П. Кеппена «Ольвія. Древний город на реке Буг» в розділі 5 «Пространство города»: «Крепость ольвийская не была регулярная и почти треугольная: жители при построении оной соображались с местоположением. Главная часть сего укрепления находилась на возвышенности, коея высота равняется 34 саженым. С восточной стороны находился крутой берег Буга, с западной большой овраг, называемый нынче Заичьею балкою, а с северной небольшие углубления или же малая балка. Так как последняя сторона сия, по положению своему от неприятельских нападений, была менее обеспечена первых двух, то здесь и находились разные башни. Другая половина занимала часть горы и часть подола или низменности, которая лежит не выше 3 или 4-х саженой над Бугом. Ныне здесь нет уже никаких стен, остались одни только следы оных: небольшие валы, окопы и места, где некогда стояли башни.... Тут видны места, где находились некогда городские ворота, с обеих сторон защищаемые башнями: и по ныне это обыкновенной в развалины сего города» [2, С. 61–62]. Цей рукопис також зберігається в НБУВ, але в Інституті рукопису [2, 15].

Разом з кресленням в картографічному відділі НБУВ зберігається і копія плану, виконаного невідомим інженером, який П. Кеппен отримав від І. Бларамберга. На ньому є напис «Копия плана, хранящегося в [Господи]на ст[атского] советника] Ивана Павловича Бларамберга. Одесса 9 ноября 1819 года» [16]. П. Кеппеном на цьому плані зроблено ряд правок. У тому числі уточнено рельєф городища та місцезнаходження окремих курганних груп на некрополі. Порівнюючи цю копію з планом І. Бориславського (1816), нам вдалося встановити їх ідентичність [17]. Таким чином, в картографічному відділі НБУВ зберігається копія з плану І. Бориславського, оригінал якого знаходиться в Центральному державному військово-історичному архіві (ЦДВІА) Росії. Вірогідно, що саме цей план і був взятий за топографічну основу планів П. Кеппена (1819), І. Муравйова-Апостола (1820), І. Бларамберга (1822) та Ф. С. фон Мунцеля [18].

П. І. Кеппен першим з науковців пише історію Ольвії. Про його рукопис ми вже згадували. Додатками до книжки повинні були стати плани, ольвійські написи та зображення барельєфів, які знаходились в маєтках графа О. Г. Квщелева-Безбородька в с. Стольнім та графів Потоцьких в Тувльчині, в особистій колекції Бла-

рамберга та в Харківському університеті. Перший варіант свого рукопису П. Кеппен, за рекомендацією академіка Ф. Адельунга, як вже згадувалося, відсилає на рецензію митрополиту Євгенію до Пскова, який висловлює ряд слушних зауважень [11, С. 410, 411]. Після цього автор переробляє майже всі розділи. Проте Кеппен так і не видав цю роботу. На наш погляд, цьому перешкодили дві обставини. По-перше, він почав докладно переробляти текст, а на це був потрібен час. По-друге, — в 1828 р. «предприимчивый И. Бладрамберг, руководимый эллинистом А. Ф. Паниодором-Никовлом», видав свою книжку, присвячену Ольвії [11, С. 404]. І після цього, на думку Кеппена, не мало сенсу продовжувати роботу в цьому напрямі. Крім того, він все більше захоплюється іншими справами: палеографією, географією, етнографією та статистикою.

Неопублікована праця П. І. Кеппена складалася з чотирнадцяти розділів. Зрозуміло, що більш як за 180 років багато висновків цього рукопису переглянуто, але три розділи праці: 5 — «Пространство города», 6 — «Могилы в Ольвии» та 11 — «Великолепные здания Ольвии» мають неопіненне значення для сучасних дослідників Ольвії, оскільки в них подано зовнішній вигляд городища, на котрому ще чітко розрізнялися сліди виборки каменю, а також розміри захисних споруд та опис і розміри двох курганів, в тому числі, так званого Зевсового. Особливо приваблює п'ятий розділ, який разом з поданим кресленням розширює наші уявлення про топографію Ольвії перших століть нашої ери.

В цьому розділі нас зацікавило наступне повідомлення: «...в самой крепости жила только меньшая часть ольвийцев: гораздо большее число оных населяло без сомнения все пространство или впрочем по множеству курганов на оном находящихся, называемое ныне Сто могил. Здесь, от Широкой балки почти до нынешнего села Ильинскаго (или не более 1/2 версты от оногo), в длину на две версты с половиною и более, а в ширину расстоянием от Буга версты на полторы. — в округности ее всего слишком на шесть верст. — везде еще приметны следы прежних жилищ» [2, С. 62].

Залишки стародавніх споруд за межами міста бачив і О. Уваров [19, С. 35–38], на якого посилається в своїй фундаментальній праці з історії Ольвії В. Латишев [20, С. 105]. Але з В. Латишевим не погодився О. Карасьов, який, при цьому, все ж таки відзначав, що будівельні залишки на місці ольвійського некрополю бачив і П. І. Кеппен [8, С. 26]. Розкопки другої половини ХХ ст. підтверджують повідомлення П. Кеппена та О. Уварова, що територія

ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

некрополю Ольвії в різні часи використовувалась не тільки для поховань небіжчиків, але в різні періоди життя міста забудовувалась житловими спорудами (дослідження Ю. Козуб, В. Папанової). Проте залишається загадкою, що ж бачили на Ольвійському некрополі О. Кеппен та О. Уваров.

Цікаві відомості про курган Зевса містить шостий розділ рукопису: «Ближайшая из сих к древней крепости могила, в самой подошвы в окружности имеет 285 шагов: высота оной от низу до самого верху 13 сажень. От верха в 8 ? саж. могила обложена была толстыми плитами тесаного раковинного камня [21], который ныне крестьянами употреблен на постройку изб: окружность могилы в том месте, где она обложена была камнями, — 56 сажень» [2, С. 65]. Перші дані про обмір кургану Зевса П. Кеппен записує на аркуші, на якому він робить і чорновий варіант «Плана розореного города Ольвія» (1819 р.) Це креслення докладно розглядалося вище. Крім плану «Могила А» (кургану Зевса), на ньому є напис: «Высота оной же окружности до верху = 13 саж. Отложить немного на NO... В 8 ? саж. от верха могила была обложена тесаным камнем (раковинным) *defgh*, который ныне крестьянами вынут. Камня сего не было к NO почему тут теперь два нет. Вверху на могиле большое углубление также (?) и входом на NO. Окружность на 50 шагов (в ходе один около 10 шагов)... Окружность могилы в самой подошвы 285 шагов. Окружность два где нет камня 56 сажень» [2]. Як бачимо, цей запис він майже дослівно переносить до свого рукопису.

Висота кургану Зевса, коли його бачив Петро Кеппен, дорівнювала 18 метрів, а діаметр 119,5 м. Цікаво, що Б. Фармаковський, який розкопав цей курган на початку ХХ століття, провів реконструкцію висоти насипу і, відповідно до його розрахунків, вона в первинному вигляді дорівнювала 14,5 м [21, С. 22].

Ще одне допільне зауваження. На відміну від І. Мурав'йова-Апостола [23], І. Бларамберга [24] та О. Уварова [18, С. 39, прим. 1], котрі вважали курган Зевса за основу башти, П. І. Кеппен вірно ідентифікував його як поховальну споруду.

На сьогодні вивчені не всі матеріали із архіву П. І. Кеппена, які, до того ж, зберігаються в різних містах. Робота над ними може принести дослідникам нові сенсації та підтвердження їх практичних результатів, що, в свою чергу, додасть нові штрихи до біографії видатного академіка.

ления русского языка и словесности Императорской Академии Наук. — СПб., 1912. — Т. 89. — № 5. — С. 1–125.

2. Кеппен П. И. Ольвия. Древний город на реке Буг // ИР НБУВ. — Ф. V. Спр. 715. Арк. 12–13.

3. Кеппен П. И. Список русским памятникам, служащим к составлению истории художеств и отечественной палеографии. — М., 1822.

4. Папанова В. А. Маловідомі матеріали з архівів П. І. Кеппена // Мир Ольвии. — К., 1996. — С. 171–173.

5. Кеппен П. И. План города Ольвия // ИР НБУВ. Картографічний відділ. — № 6348.

6. Кеппен П. И. План города Ольвии с окрестностями. — СПб., 1821 // ПФАРАН. — Ф. 30. — Оп. 1. — Л. 42. — Л. 7 об.

7. Золотарев М. И., Бвйских С. Б. «Ольвийская крепость» П. И. Кеппена // Ольвия-200. — Тез. межд. конфер. — Николаев, 1994. — С. 48–51.

8. Карасев А. Н. Планы Ольвии XIX в. как источники для исторической топографии города // Материалы и исследования по археологии СССР. — М-Л., 1956. — № 50. — С. 9–34.

9. Бвйских С. Б. Фортификация ольвийского государства (первые века нашей эры). — К., 1991. — 160 с.

10. Крапивина В. В. Ольвия: материальная культура I–IV вв. н.э. — К., 1993. — 184 с.

11. Мурзакевич Н. Н. Митрополит Евгений и академик Кеппен // Записки Одесского археологического общества истории и древностей. — 1844. — Т. 1. — С. 404–411.

12. Ананьева Т. «Читайте для познания Киева...» // Митрополит Євгеній Болховітінов. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995.

13. В одній сажени в першій третині XIX ст. було 2, 134 м. (див.: Кияшко В. Я., Пронштейн А. В. Вспомогательные исторические дисциплины. — М., 1973. — С. 47).

14. Беленький Д. В. План заповідника «Ольвия» // Библиотека историко-археологического заповедника «Ольвия» ІА НАНУ. 1989.

15. Необхідно відзначити, що автор працювала з архівом П. І. Кеппена в Києві майже одночасно з І. В. Твнкіною (див. Твнкіна І. В. П. И. Кеппен как исследователь Ольвии // Древнее Причерноморье. — Тез. докл. II чтений памяти проф. О. М. Карышковского. — Одесса, 1991; Русская наука о классических древностях юга России. — СПб., 2002. — 436–438).

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

16. План разоренного города Ольбио // НБУВ. Картографічний відділ. 17290.

17. Папанова В. А. О неизданных планах Ольвии // Ольвия-200. — Тез. межд. конфер. — Николаев. 1994. — С. 100.

18. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII–серед. XIX). — СПб., 2002.

19. Уваров А. С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря. — СПб., 1851.

20. Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887.

21. У рукописі на цьому місці примітка 1 такого змісту: «Камень сей во множестве находят на берегах Черного моря. В Херсоне он называется Одесским: В Таганроге Ростовским по местам, откуда получается. Странно, что его близ самого Херсона нет, ибо на левом берегу Ингульца находится сей-же камень, который называют также аршинным. При добывании оногo из земли он мягок, но в последствии времени твердеет.» Через 70 років Б. В. Фармаковський уточнює, що камінь для будівництва кургану Зевса (крепіди та склепу) добували поблизу с. Корениха неподалік від Ольвії (див.: Раскопки в Ольвии в 1902–1903 годах // Известия императорской археологической комиссии. — СПб., 1906. — С. 10, прим. 2).

22. Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии в 1902–1903 годах // Известия императорской археологической комиссии. — СПб., 1906.

23. Муравьев-Апостол И. М. Путешествие по Тавриде в 1820 году. — СПб., 1823. — 338 с.

24. Blaramberg I. P. Choix de medailles antiques d'Olbiopolis en d'Olbia. — Paris. — 1822. — P. 26; Бларамберг И. П. Описание древних медалей Ольвии или Ольвиополя. — М., 1828.

І. С. Михальський

М. ЗАЛІЗНЯК — ПУБЛІЦИСТ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПОЧАТКУ ХХ ст.

На початку ХХ ст. в Російській імперії активну діяльність розгорнула партія соціалістів-революціонерів (далі — УПСР). Одночасно в Україні почав розвиватися рух українських есерів, перші гуртки яких з'явилися ще в 1903 р. [1, С. 42]. Одним із